

OROL DENGIZI VA UNING QURISHI OQIBATIDA YUZAGA KELGAN MUAMMOLAR

Choriyev Mohiniso Akmal qizi

Nurullayeva Sevinch Rahmatullo qizi

Xurramova Sevinch Ravshan qizi

Yuldosheva Shaxrizoda Shokir qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Biologiya yo'nalishi 1kurs talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqolada global dunyoda mavjud bo'lgan Orol dengizi muammosi yoritib berilgan, tuproqlarning sho'rlanishi va aholining salomatligiga jiddiy zarar yetkazish kabi jiddiy muammolarga duch kelmoqda. va tuproq unumdorligiga va shu bilan bir qatorda biologik xilma-xillikga ham yomon tasir ko'rsatyapti.

Kalit so'zlar, BMT, Orol dengizi, Amudaryo, Sirdaryo, globalizm, Markaziy Osiyo, ekologiya, zamonaviy texnologiyalar, Qozog'iston, gektar, sho'rlanish.

Kirish. Hozirgi davrda Markaziy Osiyodagi eng jiddiy va murakkab ekologik muammolardan biri Orol dengizi muammosi, Orol dengizi yaqinida joylashgan davlatlar O'zbekiston va Qozog'istonda suv resuslarining kamayib ketishi, tuproqlarning sho'rlanishi va aholining salomatligiga jiddiy zarar yetkazish kabi jiddiy muammolarga duch kelmoqda. va tuproq unumdorligiga va shu bilan bir qatorda biologik xilma-xillikga ham yomon tasir ko'rsatyapti. Bir vaqtlar Orol dengizi juda katta va suvga to'lib toshgan edi, hozirgi vaqtdan 60 -70 yil avvalroq, yani 20 asrning 50 yillarida Qozog'iston va O'zbekiston hududlarining katta qismini egallagan va umumiy hajmi 68 ming km kv tashkil etgan. Dengiz suv havzasining bo'yi 429 km, eni esa 283 km ni tashkil qiladi, eng chuqur joyi esa 68 metr bo'lgan, Afsuski 21 asr boshlariga kelib esa bu holat butunlay salbiy tarafga o'zgardi. Orol dengizidagi suv hajmi yildan yilga tobora kamayib borib umumiy maydoni 14 ming km kv ni tashkil etdi.

Orol dengizining qurishi natijasida, paydo bo'lgan orolqum turli xil zararli moddalar bilan to'lib toshgan, bular zararli tuz va tuproqlardan iborat. Olimlarning izlanishlariga ko'ra Qoraqalpog'iston Respublikasida dehqonlar foydalanadigan yerlarning har bir

gektariga 1yil ichida 250 kg, boshqa yerlarga esa 500 kg gacha zarali moddalar shamol yordamida uchib keladi. Bu iqlim o'zgarishlar natijasida sovuq erta boshlanib ekinlarga yomon tasir ko'rsatdi, xususan ularning pishishini kechiktirib yubordi. Orol dengizidagi ekologik muammolar faqat iqlimga ta'sir o'tkazish bilan cheklanib qolmadi, o'z navbatida aholing salomatligiga va hayvonat olamiga ham katta tasir ko'rsatdi. Suv zahiralarning katta qismi kamaydi, sho'rlanish esa ko'payib ketishi oqibatida chorva mollari uchun asosiy oziq manbayi bo'lgan yaylovlar va o'simliklar qurib, keskin uch martaga kamaydi. Asosan Amudaryo va Sirdaryolarda suvning kamayishi va suv toshqinlarining ro'y bermaganligi natijasida to'qay va yaylovlardagi turli xil o'sadigan o'simliklar qurib yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'ldi. Hozirgi kunda qurub ketgan o'simliklar o'rnigan suvsizlikka chidamli bo'lgan yulg'in, shuvoq va shunga o'xshash o'simliklar ekilmoqda, suvni imkon qadar ushlab turish maqsadida. To'qay maydonlarining kamiyishi natijasida butun insoniyat uchun muhim bo'lgan ko'plab o'simlik va hayvon turlari kamayib ketdi. Misol uchun o'tgan yegirmanchi asrning ikkinchi yarmi boshida bu joylarda buxoro bug'isi va yo'lbars yo'qoldi. Bundan tashqari Orol dengizida 60 xil qushlarning kamida 10 xildan oshiq turi yo'qolib ketyapti. Ndanku Dengizning sho'rlanishi kunga ko'payishi tufayli bugungi kunda tobora o'lik dengizga aylanib bormoqda.

Orol dengizi O'rta Osiyodagi eng katta ko'l hisoblanadi, dengiz uzoq vaqtlar oldin eng katta ichki suv havzalaridan biri bo'lgan, bugungi kunda esa yuqorida yozib o'tganlarimning aksi ro'y bermoqda. 1960 yillar atrofida Orol dengizida quyiladigan suvlarning umumiy miqdori 74,0 mlrd m dan iborat bo'lgan, 1960 va 1970 yilalar oralig'ida dengizda oqib keladigan suvlar miqdori butkil kamayib ketishni boshladi va 1970-yillarga kelib suv darajasi 1 metr 80 santimetrga kamaydi, hozirgi vaqtlarga kelib esa dengizga tushadigan suvlar miqdori 1,6-2,7 mlrd m gacha qisqarib ketdi. Uning suv sathi so'ngi yillar mobaynida 19 va 23 metrga kamaydi, dengizning umumiy maydoni juda qisqarib ketdi 86000 km gacha, avvallari suv bor bo'lgan joylar 60300 km maydon suvsiz ochiq bo'b qoldi. Dengizda mavjud tuz miqdori kundan kunga ortib bormoqda, misol uchun avval 11-13% foizni tashkil etgan busa hozirgi kunda 58%-60% ga ortib bormoqda. 1913 yillarda dengizdan boradigan suvlar bilan sug'oriladigan yerlar miqdori 3,2 mln gektarni tashkil etadigan bo'lsa, 1985 yilga kelib esa 6,9 mln gektargacha

ko'paygan, 20 asrlar mobaynida Orol bo'yi yerlarida, Markaziy Osiyo davlatlarida yashaydigan va Avg'onistonda istiqomat qiladigan aholi soni 14 mln dan 65 mln gacha oshdi.

Aholining keskin ravishda ko'payishi suvning resuslarining ham ko'p istemol qilinishiga olib keldi, 1960 yillarda bu dengizning qurushi boshlangan. Bugungi kunda dengizning ahvoli juda yomon, 1960 yillarda dengizning umumiy maydoni 68,000 kvadrat kilometerni tashkil qilgan bo'lsa, hozirgi kunda esa 10,000 kvadrat kilometrgacha kamaygan. Orol dengizining qurushining bir nechta sabablari bor, masalan Sovet ittifoqi qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun katta hajmdagi suv miqdoridan foydalanadi, bundan tashqari Amudaryo va Sirdaryo dengizidagi suvlarning sug'orish uchun olinganligi, sababli dengizlardagi suv sathi pasayib ketgan, qishloq xo'jaligi uchun suv resuslarining notug'ri taqsimlanishi. Bu holatda esa dengizning yarmidan ko'p qismi yo'q bo'ldi.

1980 yillarda dengizdagi suv shu darajada pasayib ketdiki, hatto dengizni ham ikki qismga bo'lib yubordi, shimoliy Kichik Orol dengizi va janubiy Katta orol dengizi. Shu tarzda Orol dagi ahvol kun sayin yomonlashib bormoqda edi. 2007 yillar atrofiga kelib dengizning ikkila yani shimoliy va janubiy qismida qurugan joylar aniq yaqqol ko'rinardi. Bunga misol Katta Orolning umumiy hajmi 708 km dan 75 km gacha kamaydi, suvning sho'rliigi esa 14 foizdan 100 foizgacha ko'tarilib ketdi. Dengiz tubida pestitsidlar va cho'kmay qolgan har xil kimyoviy moddalar bor edi.

Bularning tasirida, kimyoviy moddalar va peatitsidlar umumiy Orolning 54

ming km ortiq qoplangan yerlar paydo bo'ld. 1990 yillarga kelib daraxtlar, butalar va o'tlar o'rniga faqat tuzli tuproq va quruq joylarga moslashgan o'simliklar o'sgan. Mahalliy sut emuzuvchilar va qushlarning faqatgina yarmi saqlab qolindi, qolganlari nobud bo'ldi.

Olimlarning qilgan tahlillariga ko'raagar Markaziy Osiyodagi davlatlar kelishib bitta qarorga kelsa Orol dengizining qurushini oldini ololadi, ammo Markaziy Osiyo davlatlari tur xil va foydasiz memorandum va deklaratsiyalarni imzolashdan boshqa narsaga o'tmayapti. Dengiz atrofida yashaydigan 35 million kishiga dengizining qurishi salbiy tasir qildi. Olimlar tomonidan qilingan hisob kitoblarga ko'ra mavjud bo'lgan suv resuslari insonlarning ehtiyojini faqatgina 2010 yilgachagina qondirishi mumkin, ammo bu zahiralar dengizning muammosini va iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan asosiy masalalarni yuz foiz to'liqlicha hal qilib bera olmaydi va hozirgi kundan har insonga 16 so'tixdan yer to'g'ri keladi, biroq keyingi davrga kelib u 10 so'tixga tushushi mumkin. O'tgan yillar davomida suvsizlikdan qurub bitgan 5 million gektar yerning juda kam qismiga yani 400 mingga yaqin saksavul ekildi holos. Bugungi kunga kelib esa hukumatimiz bu masalaga etborini keskin o'zgartirdi, misol uchun 2018 yilda aniqrog'i dekabr oyida aprel oyigacha bo'lgan muddatda 650 mingga yaqin saksavul urug'lari ekildi yerlarga, qurugan yerlarning deyarli 1 million yerlari ekish uchun tayyorlanib agat olindi va bu yerlarga yuz mingta ko'chat ekildi.

Asosan qurugan hududlarga saksavul ekilishining sababi uning qurugan yerlarni tiklash uchun juda ko'p hususiyatlari bor misol uchun agar uni qatorlarga ajratib yani yetti qator qili eksangiz agar, u uzog'i bilan 5 - 7 yil ichida quruq yerlarning 90 foizgacha tuprog'ini savlash hususiyatiga ega va boshqa hususiyati o'z o'zidan ko'payadi. Dengizni muammosini hal etish uchun biz birinchi o'rida yashil hududni barpo etushimiz kerak.

Dengizni muammosini hal etish uchun biz birinchi o'rida yashil hududni barpo etushimiz kerak. Bu ishlar faqat davlatlar kelishib aniq maqsad va reja asosida qilinishi kerak.

Asosan qurugan hududlarga saksavul ekilishining sababi uning qurugan yerlarni tiklash uchun juda ko'p xususiyatlari bor misol uchun agar uni qatorlarga ajratib yani yetti qator qili eksangiz agar, u uzog'i bilan 5 - 7 yil ichida quruq yerlarning 90 foizgacha tuprog'ini savlash xususiyatiga ega va boshqa xususiyati o'z o'zidan ko'payadi. Suv xo'jaligi vazirligi bergan malumotlarga ko'ra, o'tgan asining 80 yillarida yurtimiz mintaqasida umumiy bir yillik insonlarning suv iste'moli 64 mlrd kub metrni tashkil etilgan. Shu vaziyatda hisoblangan suvlarning 20 foiziga yaqini O'zbekistonning hududida joylashgan daryo va soylarga, hozirda saqlanayotgan suv zahiralarga va qolgan 80 foizi esa qo'shni davlatlarda takomillashtirilayotgan transchegaraviy daryolardan olingan suv miqdoriga mos keladi. Taqdim etilgan malumotlarga ko'ra davlatimiz hududida biz foydalanayotgan suv miqdorini o'rtacha qilib hisoblab ko'rilganda 2019 yilda 53,9 mlrd kub metr, 2020 yilda esa 51.2 mlrd kub metr , 2021 yilda 43,2 mlrd kub metrga teng. Oxirgi 15 davomida har bir insonning foydalangan suv miqdori 3048 kub metrdan 1589 kub metrga kamaygani aytilmoqda. 1930 yillarda asosiy e'tibor O'rta Osiyoda sug'orish kannallarining qurulishiga qaratiladi, 1960 yillarda esa bu e'tibor yanada kuchayadi. Mintaqadagi aholining suvga bo'lgan ehtiyoji esa yildan yilga oshib bormoqda. 1989 yilda dengiz ikki suv havzasiga bo'lingan, shimoli (Kichik) va janubiy (Katta) Orol dengizi. 2009 yillarga kelib janubiy (Katta) Orol dengizining sharqiy qismi qurudi. Hozirgi vaqtda dengizning sathi pasayichi 80 - 110 sm gacha pasaymoqda, ko'plab izlanishlarga ko'ra har yili yon atrofga 100 - 150 mln tonnagacha chang uchishi mumkin, changlarning atrof muhitga yoyilishi

birinchi marta 1875 yilda olimlar tomonidan kuzatilgan. Yerlarning katta qismini tuz bosishi oqibatida paxtaning hosildorligi 5 -15 % gacha, aholiniki esa 3 - 6 % pasayib ketganini ko'rishimiz mumkin.

Davlatimiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovich rahbarligida BMT Bosh Assambleyasining 2020 yil sentyabr oyida bo'lib o'tgan 75 sessiyasida prezidentimiz tomonidan so'zlangan nutq asosan butun tashkilot azolarining dengizdagi kundan kunga murakkablashib borayotgan muammoalar bo'yicha maxsus rezolyutsiya ishlab chiqish va ularga yechim topishga chaqirdi. Prezident qilgan bayonoti davomida dengizdagi muammolarni bartaraf qilish uchun yuqori texnologiyali innovatsiyalar, ekologik vaziyatni yaxshilash va suvni samara. 2021 yil 18 may kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti bosh Assambelyasi 75 sessiyasining yalpi majlisida O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan Orol dengizi hududini ekologik innovatsiyaalr va texnologiyalar zonasi deb elon qilish to'g'risida davlatlar o'rtasida mahsus rezolyatsiya hujjatlari imzolandi, imzolangan rezolyutsiyaning bir qancha maqsadlari bor, misol uchun dengiz hududida ijtimoiy, iqtisodiy holatlarni va aholi yashash sharoitlarini tubdan yaxshilashga qaratilgan chora va tadbirlardan iborat, atrof muhitni yaxshilash, tabiiy resurslarni imkon qadar asrab avaylash va aholining yashash sharoitini yaxshilashga oid ilmiy va tadqiqotni rivojlantirish, Orol dengizi qurushi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun ekologik barqarorlikni taminlash, dengizning cho'llashishini to'xtatish va salbiy tasir ko'rsatadigan muammolarning oldini olish uchun qo'shni davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirish kerak, asosan changlarning boshqa yerlarga uchub borib ifloslanishning oldini olish va tuzlarning keng tarqalishini imkon qadar kamaytirish uchun o'rmonlarni kengaytirish orqali 2030 yillarga kelib barqaror rivojlanish maqsadlarini qo'llab quvvatlash va barqaror iqtisodiy o'sishni taminlash rejalashtirilgan. Bugungi kunda Orol dengizi hududida ekologik sharoitni yaxshilashga qaratilgan keng ko'lamli loyihalar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, quyidagi takliflar ekologik taraqqiyotni jadallashtirishga xizmat qilishi mumkin. Zararli tuz zarralari va changlarning tarqalish oldini olishdagi eng yaxshi usul bu o'rmon va to'qazorlarni kengaytirish

ekanligi tan olingan.

Xulosa. Yuqorida aytib o'tilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun bir nechta xalqaro tashkilotlar bergan mablag'lar yordamida bir qancha muhim loyihalar amalga oshirilmoqda, misol uchun har yili gektarlab yerlarga saksovullar ekib, tuproqni unumlashtirish, zaharli moddalarni yutish, kislorod ishlab chiqarish va yaxshi iqlim sharoitini yaratish kabi muhim maqsadalar ko'zda tutilgan, Orol dengizini va Orol bo'yi hududini mamuriy jihatdan olib qaraganda O'zbekiston, Qoraqalpog'iston va Qozog'iston hududlarida joylashganini ko'rishimiz mumkin, ammo dengizning yarmidan ko'prog'i O'zbekiston hududiga tegishli. Orol dengizini tiklash imkonsiz, buning uchun Amudaryo va Sirdaryo daryolardagi suv hozirgi 13 km dan to'rt baravar ko'payishi kerak, qishloq xo'jaligida ekinlarni sug'orish uchun foydalaniladigan suvlarning hajmi kamaytirilishi kerak, foydalanilayotgan suvlarning 92% ni tashkil qiladi. Hozirda Orol dengizining yomon ahvoriga qaramasdan, uni tiklash uchun sa'y-harakatlar olib borillmoqda, xalqaro tashkilotlari va rivojlangan davlatlar hozirgi kunda dengizni oldingi holatiga qaytarishga tinimsiz harakat qilishmoqda. Hozirda ko'lning chuqurligi 1,5 m ni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Berg L S Aralskoy more , SPB 1908 shuls V L Mashrapov R O'rta Osiyo gidragirafysi . T 1969
2. Rafikov A A Tetya yan G F Sinijeniye urovnya Aralskoga morya izmeneniya prirodnix uslovyev Amudaryo T 1981 Glazo e kiy AF Aralskoy kiriziz M 1990 Akramov.
3. Turaeva, G. G. (2023). OROL DENGIZI QURISHINING O'RTA OSIYO MAMLAKATLARIGA TA'SIRI. IJODKOR O'QITUVCHI, 3(30), 105-109